

FITRAT – SHE’RIYATIDA VAZN VA RITM MUAMMOSI**Shoturayev Farhod Sherali o‘g‘li**

O‘ZMU jurnalistika fakulteti

adabiyotshunoslik yo‘nalishi 2 -kurs magistranti.

E-mail: shoturayevfarhod@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada XX asrda O‘rta Osiyoda yetishib chiqqan ijodkorlar orasida eng faollaridan biri, ijodning barcha sohalarida barakali ijod qilgan Abdurauf Fitrat desak xato bo‘lmasa kerak. Shoir, adib, dramaturg, muarrix, munaqqid, adabiyotshunos, tilshunos, san‘atshunos, mutarjim, mutafakkir-faylasuf, jamoat arbobi, siyosatchi, pedagog - bir o‘zida shuncha sifatlarni jam etgan Abdurauf Fitrat she‘riyatga doir ilmiy xulosalari va tadqiqotlari xususida so‘z yuritiladi.

Kalit so‘zlar: ritm, vazn, obraz, talqin, shakl.

Abdurauf Fitrat talabalik yillaridayoq “bir devon bo‘lishga arziri” (Sadridin Ayniy) she‘rlar yozib ulgurgan. U dastlab o‘z she‘rlariga “Mijmar” (“mushk-anbar kabi turli xushbo‘y narsalarni solib tutatiladigan idish (manqal)”) ⁴ taxallusini qo‘yadi. Sadridin Ayniyning yozishiga ko‘ra: “Intiboh (ogohlik, g‘aflatdan uyg‘onish) ⁵ davridan oldin ham g‘azal va qasidalar yozgan bo‘lsa-da, ammo ularda bugungi she‘rlaridagi sayqal, yonish va kuyish uchramas edi” ⁶.

Fitrat jadid sifatida tanilgan, o‘z asarlaridagi g‘oyalar bilan mavjud tuzum yuragiga vahima solar edi. Shuning uchun Said Olimxon uning she‘rlarini Buxoroda nashr etishga ruxsat bermaydi. Siyosiy taqiblar

⁴ Navoiy asarlari lug‘ati. Tuzuvchilar: P.Shamsiyev va S.Ibrohimova. – T., G‘.G‘ulom nomidagi Adabiyot va san‘at nashriyoti, 1973 yil. – 348-bet.

⁵ O‘sha manba, 276-bet.

⁶ Iqtibos ushbu manbadan olindi: Boltaboev H. Fitrat va jadidchilik. – T., A.Navoiy nomidagi O‘zbekiston Milliy kutubxonasi nashriyoti, 2007 yil. – 71-b.

tufayli “Sayxa” (na’ra, da’vat, bongso‘z) to‘plami hijriy 1329, milodiy 1911-yilda Istanbulda talaba shoirning o‘z hisobidan bosiladi. Fitratshunos olim Hamidulla Boltaboyevning qayd etishicha, bu to‘plam hozir Istambul dorilfununi kutubxonasida saqlanadi, uning muqovasiga “Fitrat. Sayha. Milliy she’rlar” deb yozilgan bo‘lib fors tilida arab alifbosida chop etilgan. Undan tanlab olingan o‘ndan ortiq she’rlar “Sadoi Turkiston” gazetasining 1914-yil iyul oyi sonlarida e’lon qilingan. To‘plamda bu she’rlarning har bandidan keyin turk tilida uning mazmuni ham bayon etilgan⁷.

Misol: Bozam ba she’r oftoda havoyi go‘reston, Par mizanad dilam, yag‘zoyi go‘reston. Mazmuni: Boshimga yig‘lash havasi tushdi, Qanot urdi yuragim yig‘i osmonida. Turk olimi Mehmed Sarayning ta’biriga ko‘ra, “Istanbulga kelib, turkchi millatparvar bo‘lgan Fitrat” forsiy she’rlarini Turkiya aholisi ham tushunishi uchun mana shunday yo‘l tanlagan.

Zamondoshlarining yozishiga qaraganda, vatanparvarlik she’rlari to‘plami bo‘lgan “Sayxa”ni o‘qigan kishilarni Buxoro hukumatigina emas, balki rus hukumati ham ta’qib qila boshladi. Turkiston general gubernatori gazetasining bu sonlarini man’ qilish bilan qanoatlanmay, tez orada uni yopib qo‘ygan. Sabab shu ediki, “bu she’rlarda Vatan mustaqilligi g‘oyasi birinchi marta yorqin shaklda ifodalab berildi”⁸.

Fitratning she’rlari taqiqlab qo‘yilganiga qaramay Qrim va Qozon turklari orasida, G‘arbiy Turkiston, Eron va Germaniya kabi mamlakatlarda keng tarqaldi, jamiyatning hamma tabaqalari orasida qiziqish bilan o‘qildi.

Fitratning she’riy ijodi haqida gapirganda, uning faqat “Sayxa” to‘plami haqida gapirish biryoqlamalik bo‘ladi. Chunki Fitrat o‘zbek tilida

⁷ Q.: yuqoridagi manba, o‘sha sahifa.

⁸ Xo‘jayev F. Buxorodagi inqilob va O‘rta Osiyoning milliy chegaralanishiga doir // Tanlangan asarlar. Uch tomlik.1-t. – T., Fan, 1978. – 98-99-b.

ham she'rlar yozgan. Uning o'zbek tilidagi ko'pgina she'rlari 20-yillarda vaqtli matubot sahifalarida, "Inqilob", "Qizil qalam" to'plamlarida chop etilgan. 1922-yilda nashr qilingan "O'zbek yosh shoirlari" majmuasidan esa shoirning 10 dan ortiq she'rlari joy olgan. Bundan tashqari, "Hind ixtilollchilari"ning Berlin nusxasida (1923-yil) Fitratning "bosilgan va bosilmoqda bo'lgan" asarlarining ro'yxati berilgan. Unda shoirning e'lon qilinmagan turkcha she'rlar kitobi "Uchqun" haqida ma'lumot beriladi. "Abulfayzxon" fojiasining Moskva nashrida shoir Fitratning "Uchqun" she'rlar kitobi sotuvga chiqqani xabari keltiriladi. Hatto kitobchanning narxi ham ko'rsatilgan. Biroq bu to'plam, H.Boltaboyevning qayd etishiga ko'ra, na Moskva, na Sankt-Peterburg kutubxonalarida, na xorijda, na shoirning o'z yurtida saqlanayotgan asarlari orasidan bu kungacha topilmagan. Ehtimol, bu she'riy majmua biror kitobxonning qo'lida, shaxsiy kutubxonalarda mavjud bo'lishi va vaqti-soati bilan topilishi mumkin.

Fitrat she'riyati, shoirning o'z tili bilan aytganda "rubobiy she'rlari" nafis va buyuk Sharq she'riyatining bor go'zalliklaridan to'yingan, uni o'ziga xos tarzda ichdan yangilashga kamarbasta she'rlardan tarkib topgan. Bu haqda Fitratning zamondoshi va vatandoshi Sadridin Ayniy shunday yozadi: "Fitratning she'riyati haqida yana shuni aytish kerak: shoir o'zbek adiblari ichida birinchilardan bo'lib folklor shakllarida she'rlar yozadi. Bu ming yilcha davr ichida aruzdan boshqa shaklni bilmagan yozmashe'riyatimiz sohasida novatorlik edi"⁹.

Fitrat adabiyotshunos olim sifatida Sharq she'riyatining jozib xislatlarini aksariyat ilmiy asarlarida tahlil etgan bo'lsa, shoir sifatida she'rlarida o'sha jozibaning o'z zamonidagi nozik tovlanishlarini ko'rsata bildi.

⁹ Ayniy S. Ta'rixi inqilobi Buxoro. – Dushanbe, Adib, 1987. – Sah. 47.

20-yillarning ayovsiz tanqidchilaridan biri Abdurahmon Sa'diy "Behbudiy va uning tegrasiga yig'ilgan yozg'uchilar" maqolasida shoir Fitratning o'zbek she'riyati rivojiga qo'shgan ulushi haqida gapirib, "Hozirgi o'zbek she'riyatida Fitratning xizmati uning tili va uslubida ko'rinadi, u she'riyatda arab va fors so'zlariga yo'lni bekitdi, o'zbek she'r tuzilishining rivojlanish yo'llarini belgilay borib, ko'pgina yosh shoirlarni o'zining uslubi va tili bilan ergashtira oldi, atrofiga yosh shoirlarni to'plab, ularga til va uslub yog'idan yo'l ko'rsatmoqdadir" deb yozadi¹⁰.

Temur Xo'ja o'g'li Izmirda chop etilgan "O'zbeklar va o'zbek adabiyoti" deb nomlangan kuzatishlarida: "Hijo vaznli va to'rtliklardan qurilmish chog'dosh o'zbek she'rining boshlanmasinda rus adabiyotining ta'siri juda kamdir.... Chog'dosh o'zbek she'rining vujudga kelishida Abdurauf Fitrat 1918-yilda tuzgan "Chig'atoy gurungi" nomli yozuvchilar uyushmasining foydasi katta bo'ldi" deb yozgan.

Fitratning turk tili va adabiyoti ravnaqidagi xizmatini Ahmad Zaki Validiy To'g'on, Edvard Ollvort, Boymirza Hayit, Mehmed Saray, Yusuf Avji kabi xorijlik olimlar ham o'z ilmiy ishlarida xolisona ko'rsatib o'tganlar. Bu manbalarda Fitrat dramaturg va olim, nosir va publitsist sifatida tilga olinishi barobarida, unga doim "shoir" sifatlashi qo'shib aytilganki, bu shunchaki shaxsiy munosabatning belgisi bo'lmay, uning ijodidagi shoirlik iste'dodiga alohida hurmat nazari bilan qaraganliklarining alomati hamdir.

Xo'sh, shunchalik zarif, shunchalik pafosi baland she'rlar yozgan Fitrat she'r va shoirlikni qanday tushunar edi? Buning uchun uning aynan shu mavzuda bitilgan maqolasini ko'zdan kechirishi lozim bo'ladi.

Fitrat iste'dodli shoir bo'lish bilan birga she'riyat nazariyasining nuqtabin tadqiqotchisi ham edi. U 1919-yilda "She'r va shoirliq"

¹⁰ Iqtibos ushbu manbadan olindi: Boltaboyev H. Fitrat va jadidchilik. – 73-b

maqolasini yozadi. Bu maqola yozilgan paytda hali chuqur nazariy umumlashmalar chiqarilgan ilmiy asarlar yaratilmagan, yangi tizim maktablari uchun qo'llanma xarakteridagi sodda darslik, qo'llanmalar yaratilayotgan edi. Keyinroq, 20-yillarning boshlarida Cho'lponning "Sho'rolar hukumati va sanoyi'i nafisa", Abdurahmon Sa'diyning "Go'zal san'at dunyosida" maqolalari, Vadud Mahmudning "Bugungi she'rlarimiz va san'atkorlarimiz" turkum maqolalari vujudga keldi. Lekin bular Fitrat maqolasidan ancha keyin yaratilgan.

Maqola Fitrat tomonidan 1918-yilda asos solingan "Chig'atoy gurungi" tashkiloti talab-ehtiyojlari zaminida yozilgan bo'lib, bu adabiy-madaniy jamiyat "Chig'atoy hududi" deb nom olgan geografik birlikning tub yer egalari sanalgan Markaziy Osiyodagi turkiy xalqlarning madaniyati, adabiyoti, tarixi, til va imlo masalalarini atroflicha o'rganishga kirishgan dastlabki ilmiy jamiyat edi.

Fitrat o'z maqolasida she'r nazariyasidan bahs yuritishdan avval turkiy xalqlarda she'rning paydo bo'lishi va ular she'r deb qanday san'atni tushunganlaridan so'z ochadi: "she'r va shoirliq degan so'zlar bizda yangigina narsa emas. Turk ulusi o'z borlig'ini ochung'a ko'rsatkali she'r va shoirliqni bilibgina kelganlar". Dunyodagi eng ko'hna xalqlardan sanalgan turkiylarning arab istilosiga qadar she'rsizligidan gapirmoq – uni bir madaniyatsiz, o'tmishi yo'q xalq deyish bilan teng edi. Shuning uchun Fitrat dalillar asosida: "Madaniy bir ulusning she'rsizlig'in so'ylamak esa, gupurub turgan bir kishining jonsizlig'ina ishonmak kabi kulunchdur" deb oddiy haqiqatni bayon etish bilan "turklar musulmonliqdan burun ham buyuk madaniy dong'li bir hayot kechirganlar", "turklarning musulmonliqdan burun ham o'z she'rlari, shoirlari, adabiyotlari bor edi" degan xulosani aytgandan keyingina she'rga ta'rif beradi. Ammo oldin she'rga berilgan boshqa ta'riflarni "taftish" qilib, she'rga vazn, qofiya, badiiy san'atlar singari shakliy elementlar orqali berilgan ta'riflarni tanqid

qiladi. U shunday yozadi: “7-8 soʻzni belgili bir vaznda tizib, ketinda belgili bir soʻzni qofiya qoʻymoq bilan sheʻr orasinda yerdan koʻkkacha ayirma bordir”. Shundan keyin Fitrat oʻz-oʻziga sheʻr nadur? – degan savolni qoʻyadi va javob beradi: “Sheʻrda kishilarning qonini qaynatgʻuvchi, singirlarini oʻynatgʻuchi, miyasini titratguchi, sezgusini qoʻzgʻatguchi bir kuch, maʼnaviy bir kuch bor. Shunday bir kuchi boʻlmagan soʻz “vazn” va “qofiya”si boʻlsun, sheʻr boʻla olmaydur”. Koʻrinadiki, Fitrat sheʻrda shaklni emas, maʼno-mazmunni, pafosni, fikrni birinchi oʻringa qoʻyadi. Vazn va qofiya esa mana shu ulkan mazmunning, mana shoirona oʻtning tashqi libosiginadir, xolos. Bu taʼrif maʼnonibirinchi oʻringa qoʻygan Alisher Navoiy taʼrifiga mos keladi.

Fitrat oʻz maqolasida sheʻrni tugʻilish asoslariga ham diqqat qiladi. Uning fikriga koʻra, sheʻr uyda oʻtirib toʻqib chiqarilmaydi, bilʼaks, u tashqi taʼsir, real hayotning shoir qalbidagi aksi-sadolaridan tugʻiladi. “Shoir tegrasidagi narsa va hodisalardan oldingʻi sezgilarni hunarlicha (sanʼatkorona) soʻzlar bilan boshqalarga oʻtkarmoqchi boʻladir, - deydi davom etib Fitrat. – Kishining yuragi qancha “sezagʻon” esa, shuncha yaxshi shoir boʻlur. Shoirlig uchun bir sezgi va u sezgini hunarlicha soʻzlar bilan boshqalargʻa oʻtkazguchi bir kuch kerakdir”. Demak, Fitrat tashqi hayot taʼsirida tugʻilgan his-tuygʻularni boshqalarning yuragiga oʻtkazmak uchun sheʻrga murojaat qiladiki, bunda u “hunarlicha ishlangan”, yaʼni sanʼatkorona topilgan va sayqallanib timsolga aylantirilgan soʻzlar bilan ish koʻradi. Bu koʻchish jarayoni Fitratning ayni shu yillari yozilgan “Shoir” sheʻrida shunday ifodalangandi: “shoir tabiatdan sirli, teran maʼnolarni chin yoʻllar bilan izlar – topar, oʻzi uchun saqlamas. Ularni yoz gulining yaprogʻidan toʻkulgʻon soʻzlar ilan bizga oʻrab topshirar”. Mana shu chin yoʻllar bilan topilgan timsollarni bizga oʻrab topshirish jarayonida maqolada tilga olingan vazn va qofiya asosiy maqsad emas, balki sheʻr qalbidagi maʼnaviy qudratni yetkazuvchi

vositaga aylanadi. She’rdan maqsad “vaznu qofiya kabi she’riy birliklar emas, balki she’r qalbidagi haqiqatning she’rxon qalbiga ko‘chishidir”.

Bu yerda aytib o‘tish lozimki, adabiyotshunoslikda sərbast (erkin she’r, verlibr) va mansur she’r bir-biridan farqlanadi. Ma’lumki, nasr va nazm badiiy nutqning ikki ko‘rinishi, shaklidir. Nazmning bosh belgisi, rus adabiyotshunosi Yu.N.Tinyanov ko‘rsatib berganidek, misralarga ajralishidir. Sərbast – bu nazm namunasi. Sərbastda misralardagi hijolar soni noteng bo‘ladi, shuning uchun sərbast she’rni o‘qiganda nasrday idrok etiladi. Ammo bunday notekis ritm uni sochma deyishga asos bo‘lolmaydi. Mansur she’r esa nasriy nutq ko‘rinishidir. Mansur she’r misralarga bo‘linmaydi, u sochma shaklda yoziladi. Mana shunga ko‘ra aytish mumkinki, Fitrat “vaznsiz bir she’r” deganda aynan sochma nutq shaklidagi lirikani nazarda tutgan, aslo sərbast she’rni emas. Chunki sərbast – o‘z vazniga ega.

Fitrat birgina “She’r va shoirliq” nomli ixcham maqolasi orqali she’r nazariyasini, hamda uning amaliy jihatlarini yaxshi biluvchi nuqtadon olim ekani ko‘rinadi. Ayni paytda Fitrat o‘zi nazariy jihatdan asoslab bergan holatlarni o‘z lirik ijodida muvaffaqiyat bilan qo‘llay oldi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Q.: Karimov N. Fitratning shaytonga isyoni // O‘zAS. – 1993 yil, 20 avgust.
2. Qosimov B. Maslakdoshlar. – T. Sharq, 1994. – 104-bet.
3. Boltaboyev H. Fitrat va jadidchilik. – 73-74-b.
4. Afoqova N. Jadid she’riyati poetikasi. – T., Fan, 2005. – 96-b.
5. Ayniy S. Ta’rixi inqilobi Buxoro. – Dushanbe, Adib, 1987. – Sah. 47.
6. Boltaboyev H. Fitrat va jadidchilik. – 73-b
7. Xo‘jayev F. Buxorodagi inqilob va O‘rta Osiyoning milliy chegaralanishiga doir // Tanlangan asarlar. Uch tomlik. 1-t. – T., Fan, 1978. – 98-99-b.